Hospodářsko-etická koncepce Karla Homanna jako etika rámcového řádu

Martin Bílek

Karl Homann (1943)¹ je jedním z nejvýznamnějších hospodářských etiků z německy hovořících zemí. Svou koncepci hospodářské etiky nazval „etika řádu“ (Ordnungsethik). Ta svým systematickým zařazením patří do institucionální etiky a Homann se v ní snaží nalézt řešení dilematických struktur, do kterých nás zasazuje současné globální tržní hospodářství. Záměrem článku je krátké představení výchozích myšlenek hospodářsko-etické koncepce Karla Homanna a stručná reakce na ně.

Základní problém, který by měla hospodářská etika řešit, vidí Homann v situaci, kdy je za soutežných podmínek moderního tržního hospodářství znevýhodněn jedinec nebo firma, která má vyšší morální standard než její konkurence. Morální chování přináší vyšší náklady, nemožnost realizovat konkrétní obchod nebo získat důležitou informaci. Tedy východisko představující významnou konkurenční nevýhodu. Homann svou koncepcí reaguje na globalizované tržní hospodářství, které subjekty staví do dilematických struktur; ty rozděluje na *chtěné*, které nutí aktéry k neustálému vylepšování, inovaci výrobků a služeb, a *nechtěné* dilematické struktury, které aktéry nutí k neetickému jednání. Ty chce Homann odstranit pomocí implementace etiky do rámcového řádu. Homann nevnímá moderní hospodářství jako hru nulového součtu, ve které by vždy jeden aktér obchodu získával nad druhým. Hospodářský proces a obchod vidí jako přidanou hodnotu, ze které oba aktéři transakce mohou mít zisk.

Základní Homannovou tezí je, že morálka má své systematické místo v rámcovém řádu; systému norem, zákonů a pravidel, které jsou kontrolovatelné a vymahatelné od každého aktéra na trhu. Na druhou stranu by tento rámcový řád neměl umenšovat roli trhu a diktovat účastníkům jednotlivé kroky jejich podnikatelských činů, protože trh vnímá Homann jako instituci, která je přínosem pro moderní společnost a má svou morální kvalitu.

Globální tržní hospodářství

Fakt extrémní konkurence v globalizovaném světě znamená, že dnes na trhu nesoupeříme jen se svým sousedem, kolegou v práci nebo firmou ze sousedního města, jak tomu mohlo být

¹ Homann mezi roky 1963 až 1972 studoval filosofii, germanistiku, a katolickou teologii na univerzitě v Münsteru, tato studia zakončil doktorátem z filosofie. Kromě toho studoval mezi lety 1971 až 1979 národní hospodářství také na univerzitě v Münsteru, které zakončil druhým doktorátem (rer. pol.). V roce 1985 se habilitoval v oboru filosofie na soukromé univerzitě Witten / Herdecke. Poté působil na katolické univerzitě v Eichstättu, kde v roce 1990 založil první katedru Hospodářské a podnikatelské etiky ve Spolkové republice Německo a v jejím čele stál až do roku 1999. Od roku 1999 pracoval jako profesor filosofie se speciálním zaměřením k filosofickým a etickým základům ekonomie na univerzitě Ludwig-Maximilians v Mnichově. V roce 2008 z této pozice odešel do důchodu.

v minulosti. A je jedno, zda jsme podnikateli, manažery podniku nebo zaměstnanci. Konkurence se týká nemilosrdně nás všech. Náš dnešní konkurent je dělník z Indie, který pracuje za hodinovou mzdu odpovídající zlomku průměrné mzdy evropské a dokonce i té české (hodinová odměna indického dělníka je v řádu haléřů).² Česká textilní firma musí být schopná obstát před konkurencí z Číny, kde je situace na trhu práce velice podobná jako v Indii. Na globálním trhu nikoho nezajímá, že česká textilní firma má dlouholetou tradici a zaměstnává celou řadu lidí z regionu, kteří jen stěží najdou práci, pokud skončí její provoz.

„Moderní hospodářství se vyznačuje enormním rozdělením pracovního procesu, anonymními procesy výměny a směny, dlouhými distribučními cestami při podílu velkého množství aktérů, rostoucí interdependencí (vzájemnou závislostí) a zvyšující se komplexností. Interdependencí je myšlena skutečnost, že výsledek práce není již závislý jen na jednání samotného subjektu, nýbrž (také) na reakce (té vědomé i nevědomé) vůči jeho jednání ze strany těch druhých.“³

Homann tvrdí, že v této komplexní situaci, kdy žádný podnikatel neprodukuje své zboží sám, kdy výrobu ovlivňuje řada faktorů, z nichž většina má globální původ, výrobky jsou složeny z celé řady komponentů, které pocházejí z nejrůznějších částí planety, a kdy se na produkci podílí řada pracovníků, nemůžeme činit zodpovědným za konečný výsledek jeho činnosti pouze podnikatele. Výrobce skládá výrobek z mnoha součástí, na které měl při jejich výrobě jen nepatrný vliv.⁴

Jak umožnit v této situaci morální chování, aby aktéři s vyšším morálním standardem nebyli znevýhodněni? Řešení, které vychází z klasické liberální teorie, nabízí i Homann a odvolává se přitom na Adama Smitha. Spočívá v tom, že vzájemnou interakci a očekávané chování není možné zajistit skrze altruistické motivy nebo společné cíle a hodnoty účastníků, nýbrž přes všem společná pravidla, která musí aktéři dodržovat. Jsou to: ústava, zákony, hospodářský systém, podmínky hospodářské soutěže, justiční aparát, správní předpisy a smluvní podmínky.⁵ Je to jako v silničním provozu, když má někdo na semaforu zelenou, dává svou jízdu v sázku život a doufá, že ten druhý, který by mu jinak křížil cestu, má červenou, dodrží pravidla silničního provozu a bude stát. Nepotřebuje přemýšlet o motivech toho druhého, je mu jedno, jestli zastavil z egoistických nebo altruistických motivů, s ohledem na jeho vlastní rodinné příslušníky, vlastní děti, nebo jen ze strachu před pokutou ze strany policie. Výkonnost dnešního hospodářství byla dle Homanna docílena vzájemným provázáním aktérů, zřeknutím se společných cílů, altruistických a solidárních motivů.⁶

V tom spočívá smysl slavné věty z knihy Adama Smitha *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*:

„Že se můžeme naobědvat, to není z dobré vůle řezníka, sládky nebo pekaře, nýbrž proto, že dbají svých vlastních zájmů. Nedovoláváme se jejich lidskosti, nýbrž jejich sobectví, a nikdy jim nevykládáme o svých potřebách, nýbrž o jejich výhodách, které z toho budou mít.“⁷

² http://www.spotřebitele.info/dovolena_volny-cas/clanek.shtml?x=2343995, 3. 2. 2009.

³ KARL HOMANN; FRANZ BLOME-DREES, *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Göttingen: 1992. s. 21.

⁴ Tamtéž, s. 21.

⁵ Srov. KARL HOMANN, *Skriptum zur Vorlesung Wirtschaftsethik*, Mnichov: 2002. s. 10.

⁶ Srov. tamtéž, s. 22.

⁷ ADAM SMITH, *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha: Liberální institut, 2001. s. 16.

Společný rezultat je určován pravidly, která řídí vzájemnou interakci. Musíme najít rozdíl mezi rámcem pravidel a jednáním uvnitř tohoto rámce nebo vyjádřeno jazykem sportu: mezi pravidly hry a konkrétním jednáním hráčů (Spielregeln vs. Spielzügen).⁸

„V rámci těchto pravidel následují hospodářské subjekty svůj vlastní cíl. Společensko-hospodářské ospravedlnění proto neleží v ospravedlňování ‚egoismu‘, ‚soukromých zájmů‘ nebo ‚touhy po zisku‘, nýbrž v tom, že takový hospodářský řád slouží více všeobecnému dobru než řád, který by se snažil řídit společnost zdůrazněním společných cílů jednotlivců.“⁹

Tímto Homann obhajuje existenci tržního hospodářství před jinými formami koordinace aktérů. Cílem pro Homanna ovšem není trh bez pravidel, kde by vítězil vždy ten, jenž má ostřejší lokty, ale jasně definovaný hrací prostor s přesně danými podmínkami hry. Stejně jako tomu je ve sportu, kde má hra smysl jen tehdy, když se hráči řídí pravidly hry, jejichž dodržování kontroluje nezávislý rozhodčí.

Morální kvalita tržního hospodářství

Představíme-li si Homannovu koncepci jako pyramidu, pak jsme se právě dostali k její základně. Hospodářská etika je podle něj věda, která řeší etické problémy interakce svobodných subjektů v rámci systému globálního tržního hospodářství. Tržně hospodářský řád má vlastní zákony, které jsou založeny na sledování vlastního zájmu, trhu a soutěži. Naproti tomu se morálka zabývá pojmy, jako je solidarita a láska, což často od jednotlivce vyžaduje, aby vlastní zájmy podřídil zájmům druhých.

Snaha po dosažení zisku vytváří řadu morálních dilemat; jako například nutnost propouštění, využívání neobnovitelných zdrojů a tím vznikající ekologické problémy, velké sociální rozdíly mezi jednotlivými skupinami obyvatelstva nebo mezi národy. Jsou autoři, kteří si myslí, že z toho důvodu není na trhu morální chování možné, např. Götz Briefs: „Na trhu přežijí dlouhodobě ti, kteří mají nejnižší morální standard, protože následování morálních standardů přináší v konfliktních situacích (dilematických situacích) nevýhodu.“¹⁰

Otázka, která se nabízí při uvědomění si těchto problémů, je: Má tržní hospodářství samo o sobě určitou morální kvalitu, nebo bychom tuto instituci měli nahradit jinou?

Trh je pro Homanna část společenského řádu a analogický proces k trhu vidí v demokracii, z toho také vyvozuje první tezi k obhajobě tohoto systému. Ta by mohla znít následovně:

„Platí, že trh je lepší formou demokracie, protože se na něm denně, ne jen jednou za čtyři roky, rozdávají hlasy ve formě rozhodnutí koupit nebo nekoupit určitý výrobek. Menšina zde není tak dalece přehlížena jako v politice, kdy má menšina do

⁸ Srov. KARL HOMANN; FRANZ BLOME-DREES, *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Göttingen: 1992. s. 23.

⁹ KARL HOMANN; FRANZ BLOME-DREES, *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Göttingen: 1992. s. 24. Podobné myšlenky se objevují v díle: FRIEDRICH AUGUST VON HAYEK, *Die Verfassung der Freiheit*, Tübingen: 1971.

¹⁰ Srov. GOETZ BRIEFS, „Grenzmoral in der Pluralistischen Gesellschaft,“ in *Wirtschaftsfragen der freien Welt*, ed Erwin von Berkerath, Fritz W. Meyer und Alfred Müller-Armack (Hrsg.), Frankfurt am Main 1957, s. 97-108. Citováno v: KARL HOMANN, *Vorteile und Anreize, Zur Grundlegung einer Ethik der Zukunft*. ed. CHRISTOPH LÜTGE, Tübingen: Mohr Siebeck, 2002, s. 24.

velikosti pěti procent minimální možnost ovlivnit věci veřejné, ale na trhu její vliv přesně odpovídá její velikosti a vyjednávací síle“.¹¹

To znamená, že potřeby a přání klientů se trh snaží uspokojovat s intenzitou přesně odpovídající jejich kupní síle. Tato kupní síla může být dána buď kvantitou účastníků, nebo jejich kvalitou z hlediska potenciální nabídky finančních prostředků za zboží a služby, které trh nabízí.

Jak mohou být uplatněny morální normy a ideje za podmínek trhu a soutěžního prostředí? V odpovědi na tuto otázku musíme podle Homanna rozlišit dvě úrovně argumentace.

„A) Na paradigmatické rovině musí být ukázáno, že principiálně je soutěž a morálka kompatibilní, že se dají současně realizovat. B) Na pragmatické rovině musí být jednání jednotlivce viděno v konkrétně daných, často ne ideálních podmínkách.“¹²

U Homanna má hospodářství sloužit lidem, soutěž je prostředek k této službě a ne poslední cíl. Morální posuzování tržního hospodářství nespočívá podle Homanna v motivech, ale v institucionálním řádu, v uvědomění si systematické přednosti politické dimenze trhu a soutěže. U Homanna není řeči o sociálně tržním hospodářství, morální kvalita nespočívá v sociálních korekturách tržního hospodářství, ale jde o morální kvalitu tržního hospodářství jako takového. Homann zastává tezi, kterou cituje z předmluvy k prvnímu číslu Orda z roku 1948.

„Morální přednost tržního hospodářství spočívá v tom, že představuje nejlepší doposud poznáný prostředek k uskutečnění solidarity všech lidí. Tržní hospodářství je efektivní a efektivnost není předpokladem pro konzumismus a materialismus, ale pro individuální svobodu.“¹³

Svobodou Homann míní pozici člověka, který může principiálně utvářet svůj život podle vlastních představ, což prosperita společnosti umožňuje. Sám Homann přiznává, že tyto věty jsou paradigmatické výpovědi. Nemůžeme si tedy představit, že například západní industriální svět už dospěl k uspokojivému výsledku – morálně kvalitnímu tržnímu hospodářství. Jak by takové ideální tržní hospodářství mělo vypadat, shrnuje Homann ve dvou následujících tezích, těmi ukazuje, za jakých podmínek budeme moci mluvit o morálně kvalitním tržním hospodářství.

- „V tržním hospodářství je odměněn ten, který usiluje o dobro člověka: Soutěž nutí podnikatele tím, že usiluje o vlastní zájmy, sloužit poptávce (zákazníku a tedy bližnímu). To by se dalo shrnout pod pojem ‚suverenita konzumenta‘. Přitom je třeba dát pozor na to, že existují značné rozdíly v kupní síle.“¹⁴ Tímto tvrzením se Homann v podstatě odvolává na Adama Smitha.

Člověk se liší od zvířete především tím, že je neustále závislý na pomoci druhých, svých bližních, kterou by rozumný člověk v normálních podmínkách neměl očekávat od dobré vůle nebo dokonce altruismu druhých. „Mnohem spíše dosáhne svého tehdy, dokáže-li využít ve svůj prospěch jejich sebelásky a ukáže jim, že udělat pro něho to, co žádá, je

¹¹ KARL HOMANN; FRANZ BLOME-DREES, *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Göttingen: 1992, s. 48.

¹² KARL HOMANN, *Vorteile und Anreize, Zur Grundlegung einer Ethik der Zukunft*. ed. CHRISTOPH LÜTGE, Tübingen: Mohr Siebeck, 2002, s. 26.

¹³ KARL HOMANN; FRANZ BLOME-DREES, *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Göttingen 1992, s. 49.

¹⁴ Tamtéž, s. 50.

v jejich vlastním zájmu.¹⁵ Trh je systém, ve kterém je za správných podmínek nejlépe umožněn tento pro obě strany výhodný proces.

- Druhá Homannova teze morální obhajoby trhu se odvolává na již zmiňovaný demokratický element. Hlavním problémem, který chce demokracie řešit, je omezení moci, která by se mohla hromadit v rukou jednotlivců nebo skupin, protože kumulace moci, ať politické, ekonomické či náboženské, vede často k násilí nebo jiným nelidským podmínkám ve společnosti. Homann si toto uvědomuje a vidí v soutěžním prostředí v rámci trhu dobrý instrument k omezení a dělbě moci ve společnosti.

„Soutěž (tržní hospodářství) je (podle formulace Franze Böhma) ten nejvelkolepější a nejgeniálnější instrument dějin omezující moc“¹⁶, protože vydobytá moc v něm stále eroduje, a proto moc, tedy závislost ovládaného na mocném, mocného stále nutí k disciplíně.¹⁷ Nikdo si v globálním tržním hospodářství nemůže být jist svou vydobytou pozicí, podnik si musí dnes a denně klást otázky: Zda má co nabídnout svým potencionálním zákazníkům? Udělal maximum, aby i zítra měl práci pro sebe a své zaměstnance? Jsou jeho technologie dost efektivní? Investoval dost do nového výzkumu a vývoje? Je v pořádku jeho nákladové procento?

Lidé z obchodní a podnikatelské praxe vědí, že to jsou otázky, které leží každý den na stole a musí být řešeny. Pokud není nalezena optimální cesta, může se kdykoliv stát, že daný podnik bude nahrazen jiným, který dokázal lépe uspokojovat přání a potřeby lidí. Tím přijde o svou potenciální ekonomickou moc, tedy o možnost ovlivňování ostatních. Homann v tom vidí významný demokratický prvek dnešního tržního hospodářství.

Dilematické struktury

Homannova koncepce vychází ze skutečnosti dilematických struktur, ve kterých se ani jedno z nabízených řešení problému nejeví jako morálně ideální. Pro pochopení jeho práce je představení dilematických struktur klíčové, protože ukazují na složitost problémů moderního tržního hospodářství. Pro jejich efektivní překonání je nutné chápat jejich komplexnost a uvědomit si následky jednotlivých činů.

To, co bylo doposud napsáno o tržním hospodářství, bude v této části zasazeno do modelu dilematických struktur (Dilemmastrukturen). Tyto struktury jsou někdy nechtěné, jsou to ty, které vedou k ničení životního prostředí, neplacení zdravotního a sociálního pojištění, opomíjení podmínek bezpečnosti práce na pracovišti, atp.; ale často jsou potřebné a chtěné, v takových jsou aktéři postaveni do situace, kdy se musí rozhodnout pro chování, které slouží spíše obecnému blahu než jejich absolutní výhodě. Mezi takové můžeme zařadit situace, které nutí podnikatele na trhu snížit svůj zisk ve prospěch klienta nebo neustále vylepšovat daný produkt, aby obstál v konkurenčním boji.¹⁸ Je podstatné pro pochopení Homannovy koncepce rozlišit chtěné a nechtěné dilematické struktury. Potom je to otázka konkrétních rozhodnutí a politických kroků, ty chtěné dilematické struktury etablovat a na základě právních úprav je udržet při existenci (např. ochrana volného trhu pomocí Úřadu na ochranu hospodářské

¹⁵ ADAM SMITH, *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha: Liberální institut, 2001, s. 16.

¹⁶ FRANZ BÖHM, „Demokratie und ökonomische Macht,“ in *Kartelle und Monopole im modernen Recht*, 2 Bde., Bd. I, ed. Institut für ausländisches und internationales Wirtschaftsrecht (Hrsg.), Karlsruhe: 1961, s. 3-24.

¹⁷ KARL HOMANN; FRANZ BLÖME-DREES, *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Göttingen 1992, s. 50.

¹⁸ Srov. KARL HOMANN, *Vorteile und Anreize, Zur Grundlegung einer Ethik der Zukunft*. ed. CHRISTOPH LÜTGE, Tübingen: Mohr Siebeck, 2002, s. 99.

soutěže), a ty nechtěné překonat, například zavedením výrazných sankcí v případě poškození životního prostředí.

Příklad: Dilema manažera

Cílem této části je ukázat na příkladu, jaké důsledky pro ekonomiku podniku, ale i celé společnosti, může mít morálně motivované chování v rámci trhu, pokud není podpořeno rámcovými podmínkami.

Představme si manažera podniku, který se rozhodne, že udělá ohleduplný čin vůči životnímu prostředí. Rozhodne se v podniku na výrobu pracích prášků zavést přísnější ekologické limity pro vypouštění odpadních vod. V praxi to znamená, že musí přestavět současnou výrobu, vyměnit strojní zařízení, zaškolit pracovníky a investovat do nové čističky odpadních vod. Pokud takovéto přísnější limity nevyžaduje stát zákonem, tak to bude znamenat obrovské náklady, které jeho konkurence mít nebude. V realitě dnešního tržního hospodářství to může vést k prohlubujícím se ztrátám a nakonec možná i k bankrotu podniku. Což znamená propuštění zaměstnanců, kteří se ze dne na den ocitnou bez prostředků. Stát přijde o daně, k tomu musí platit sociální dávky propuštěným zaměstnancům, a region bude postižen zvýšenou nezaměstnaností. Tento bankrotující podnik měl určité dodavatele a odběratele, kteří s jeho zrušením přijdou také o část své práce, což povede i v druhé vlně k propouštění. Další skutečností je, že odchází z trhu ten, který se snažil prosadit ekologické ideály. Takto ztrácí bankrotující manažer možnost utvářet své prostředí např. změnou rámcového řádu, který by umožnil morální chování všem, což by byla strategie, kterou doporučuje Homann. Příklad je ukázkou nechtěné dilematické struktury, kterou bohužel trh vytváří a snaží se ukázat, že velice záslužné etické jednání může ve svých důsledcích způsobit zlo.

Podnikatelé mají přání co možná nejvyšších cen, avšak kvůli konkurenci je každý nucen držet ceny co možná nejnižší, aby jeho zboží bylo konkurenceschopné a on ho mohl prodat a tím dosáhnout zisku. Stejně tak, jako mají dva vězni, kteří čelí obvinění, velký zájem na tom domluvit se na společném postupu, tak mají i podnikatelé velký zájem domluvit si společnou cenu, za kterou budou prodávat tak, aby zrušili tuto prospěšnou dilematickou strukturu, ze které má největší prospěch každý zákazník.¹⁹

Tomu by měly na trhu zabránit takové instituce jako je třeba Úřad pro ochranu hospodářské soutěže. Kartely jsou pro trh stejně nebezpečné jako pro policii možnost domluvy mezi dvěma vězni.

Pro Homannovu koncepci má tento model dilematických struktur podstatný význam, který shrnuje v několika bodech:²⁰

- 1) Koncept dilematických struktur potvrzuje, že se na trhu nemůžeme odvolávat pouze na individuální morálku, ta sama nedokáže překonat tyto struktury.
- 2) Překonání a etablování dilematických struktur musí být zásadně dvoustupňové: Jde vždy o utváření podmínek, nikdy ale o zrušení logiky těchto struktur, například altruistickými motivy, které by požadovaly odstranění trhu a logiky soutěže.
- 3) Existuje základní asymetrie mezi kooperací a defektním chováním (u velkých skupin): Pro kooperaci musí (téměř) všichni spolupracovat, pro defektní chování stačí jeden, který

¹⁹ Srov. KARL HOMANN; FRANZ BLOME-DREES, *Wirtschafts- und unternehmensethik*, Göttingen 1992, s. 31an..

²⁰ Srov. KARL HOMANN, *Skriptum zur Vorlesung Wirtschaftsethik*, Mnichov 2002, s. 13.

se postaví proti, dokonce jen předpoklad existence takového jedince stačí, aby všechny ostatní nutil k defektnímu chování.²¹

- 4) Z hlediska této vzájemné závislosti chování nemůže být nikomu dávána v koncepci dilematických struktur jednostranná vina. Ne charakter nebo charakterově slabé stránky aktérů jsou odpovědné za výsledek, nýbrž tyto struktury vzájemné interakce.
- 5) Jádrem veškeré morálky je individuální úsilí o vlastní výhodu; proto nemůže být tato individuální snaha o vlastní prospěch vysvětlována jako podstata morálního zla na světě.
- 6) Koncept dilematických struktur klade do středu pozornosti pozitivní ekonomiky současně společné a konfliktní zájmy. To byl a je problém veškeré etiky. Tímto příspěvkem ekonomiky interakcí v dilematických strukturách je normativní etická tradice endogenizovaná (endogenisiert) pozitivní ekonomikou.

Model dilematických struktur a Homannovo řešení těchto struktur vyžaduje upravení pravidel soutěže tak, aby chtěné chování subjektu ve vzájemných interakcích bylo řízeno ku prospěchu celku, a to ne zásahy do jejich jednotlivého jednání, ale nepřímo úpravou podmínek, za kterých do těchto vzájemných vztahů mohou a mají vstupovat. Neříkat podnikatelům a institucím, co mají dělat, vyrábět, produkovat, ale upravit pravidla tak, aby jejich snaha v rámci tohoto systému pravidel vedla k požadovanému cíli (např. snižování exhalací CO₂, ochraně čistoty vod, snižování spotřeby neobnovitelných zdrojů, dodržování bezpečnosti práce, atp.). Toho můžeme dosáhnout stanovením jasných pravidel, jejich kontrolou a sankcemi při nedodržení. Nemá jít o odstranění těchto dilematických struktur, nýbrž o jejich efektivní využití, nebojovat proti snaze o zisk jedinců, ale upravit ji tak, aby vedla k obecnému dobru a solidaritě.

Homannova koncepce hospodářské etiky jako etiky rámcového řádu

„Liberalismus je označení pro ideál individuální svobody, závazný systém politických principů, který vzniká jako reakce na zhroucení feudální společnosti, na náboženské a občanské války. Liberalismus zkouší dát odpověď na otázku, jak usměrňovat společnosti, ve kterých se jejich tradiční hodnotový konsens (např. nábožensky zprostředkovaný) zhroutil, jaké podmínky musí být splněny, aby bylo možné mírové soužití.“²²

Homann ve své koncepci vychází z předpokladu globalizovaného světa (tedy i hospodářství), ve kterém neexistuje shoda v otázce hodnot. Reaguje na dilematické struktury, které vytváří globální trh, a odkazuje na řešení, které vychází z liberalismu jako vůdčího myšlenkového směru dneška. Na základě toho nabízí etickou koncepci, která zasazuje etiku do rámcového řádu.

Systematické místo morálky je rámcový řád

„Za podmínek dilematických struktur je systematické – ne však jediné – místo morálky v tržním hospodářství v rámcovém řádu.“²³ Rámcovým řádem má Homann na mysli systém norem, pravidel, zákonů, ústavy, správních předpisů, smluvních ujednání, které jsou jasně kontrolovatelné a v případě nedodržení i sankcionovatelné.

²¹ Srov. ERAZIM KOHÁK, *Vystrašený nový rok*, Právo 2. 1. 2003.

²² GEORGES ENDERLE; KARL HOMANN; MARTIN HONECKER; WALTER KERBER; HORST STEINMANN, *Lexikon der Wirtschaftsethik*. Freiburg: Herder, 1993, s. 610-613.

²³ KARL HOMANN, *Skriptum zur Vorlesung Wirtschaftsethik*, Mnichov 2002, s. 18.

Základním principem, který pohání světové hospodářství, je rozvinutý princip racionality. Ten nutí aktéry v tomto systému jednat s maximální efektivitou, racionalitou a rozmyslem, aby obstáli v tvrdém konkurenčním boji. V takovéto situaci vyostřené globální konkurence hledají jedinci jakoukoliv příležitost pro to, aby ušetřili, vyrobili levněji, lépe, kvalitněji a atraktivněji. Manažeři a podnikatelé hledají jakoukoliv příležitost proto, aby se udrželi v této dravé soutěži. Seběmenší nevýhoda může znamenat prohru, a tedy opuštění trhu. Takovou nevýhodou by dle Homanna mohl být i morální apel nejbližšího okolí, který by nutil k chování, jež by mohlo přinést ekonomickou nevýhodu a k němuž není nucen konkurent z druhé strany světa nebo třeba jen z jiné obce.

„Adjektivum ‚systematický‘ má zvýraznit, že je teoreticky nesmyslné realizovat morální intence prostřednictvím trhu, a tím je uplatňovat v místech, kde má trh své mezery a slabá místa.“²⁴

Homann nepopírá, i když tuto teorii dále nerozvíjí, že individuální morální jednání má v tržním hospodářství svůj smysl (např. v podnikatelově čestnosti, důvěře v uzavřenou smlouvu), ale hlavní místo pro etiku vidí v rámcovém řádu.

To, co je základem Homannovy koncepce, je tvrzení, že individuální morálka nemůže být vyžadována od jednotlivce, který by svou rozvážností, ohleduplností a ctí měl vyplnit mezery v rámcových podmínkách, např. právu (jak státním, tak mezinárodním). To od něj není možné požadovat, protože by to v důsledku znamenalo, že tento jedinec bude donucen k opuštění soutěže (trhu), jak to vyžadují dilematické struktury. Ty neumějí rozlišit mezi neefektivním chováním v důsledku neschopnosti a morálním chováním, jehož výsledkem může být vyšší cena např. v případě, že se podnikatel rozhodne dodržovat přísnější ekologické normy, než jsou vyžadovány od jeho konkurence.

Legitimizace podnikatelského rozhodnutí

To, že je rámcový řád systematickým místem morálky v tržním hospodářství, má podle Homanna významné důsledky pro legitimizaci podnikatelského jednání. Znamená to, že jednání, které se koná pod tlakem podmínek soutěže tržního hospodářství, je morálně svobodné a oprávněné. Usilování podnikatele po dlouhodobě udržitelném zisku není privilegiem podnikatele, za které by se musel stále omlouvat, nýbrž spíše jeho morální povinností, protože přesně toto chování – za předpokladu vhodného rámcového řádu – slouží nejlépe zájmům konzumentů a veřejnosti.²⁵

Homann používá rozlišení, které vychází z tradičního pojetí liberalismus: řízení prostřednictvím hodnot, které odkazuje na tradiční pojetí morálky, a pomocí pravidel, která nabízí liberální teorie. Stanovení pravidel, za kterých se bude podnikatelské jednání odehrávat, je nutná podmínka pro legitimizaci podnikatelského chování. Snahou podnikatele by pak mělo být zaprvé dodržovat tento rámcový řád, do něhož byla implementována morální pravidla, a zadruhé se v rámci systému snažit dosáhnout maximálního zisku.

Otázka, která vyvstává, zní: Jak má podnikatel konkrétně jednat, vyskytne-li se v dilematické struktuře, kdy si není jist, zda jeho chování je zcela v souladu s morálními pravidly, normami nebo veřejným míněním? Tento proces bychom mohli podle Homanna rozdělit do tří stupňů,

²⁴ KARL HOMANN; FRANZ BLOME-DREES, *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Göttingen 1992, s. 37.

²⁵ Srov. KARL HOMANN; FRANZ BLOME-DREES, *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Göttingen 1992, s. 38.

s třemi otázkami, které si podnikatel nebo manažer postupně musí položit a na které má odpovědět.

- 1) *Jsou morální požadavky na nás kladené logicky odůvodněné?* Tyto otázky po odůvodnění morálních norem jsou nanejvýš komplexní a jsou spjaty s velkými problémy. Jako měřítko platnosti by měla podnikateli v moderní etice, dle Homanna, sloužit *zásada univerzálnosti*. Homann zde vychází z tradice západní etiky (Kant), ale toto zdůvodnění nalézáme i v ostatních světových filosofických a náboženských systémech. Otázka by mohla znít takto: Je možné rozumnými důvody obhájit podobné chování jako platné pro každého ve společnosti? Jak by v případě univerzálního doporučení takových činů vypadala společnost? Pokud jednání neobstojí před takovou otázkou, pak je možné, že morální požadavky nebo nároky veřejného mínění jsou jen lobbistické zájmy určitých skupin, které jsou při všeobecné realizaci nežádoucí. To mohou být například: ochrana před strukturálními změnami, odmítnutí opatření na ochranu životního prostředí, protekcionismus, ochrana před trhem, subvence, atd. Pokud se jedná o požadavky takového druhu, pak by podnikatel měl s patřičným vysvětlením zákazníkům tyto neoprávněné nároky odmítnout.
- 2) Na druhou stranu, jsou-li nároky oprávněné a případné jednání by neobstálo před zásadou univerzální platnosti takového chování, musíme provést další zkoušku platnosti, totiž: *Zohlední stávající rámcový řád takové žádoucí morální jednání?* „Tento druhý krok je důležitý, protože podle logiky tržního hospodářství má samo o sobě na zisk orientované chování podnikatele svou morální kvalitu.“²⁶ V případě, že rámcový řád obsahuje morální pravidla, kterými se podnikatel musí řídit, má za úkol tyto normy dodržovat. V tomto případě také nevzniká žádný morální problém, protože ke stejnému chování je nucen (např. důkladnou kontrolou, dostatečně vysokými sankcemi) i každý konkurent a podnikatel nemusí mít strach, že náklady morálního chování postihnou jenom jeho.²⁷

Na druhou stranu může nastat i opačná situace, kdy bude mít rámcový řád svůj deficit a morální jednání není schopen ocenit, nebo alespoň zamezit negativním důsledkům. Z toho vyplývá třetí otázka pro podnikatele.

- 3) *Co může podnikatel dělat v této situaci, kdy má rámcový řád svůj deficit?* Homannova odpověď zní takto: „Vzhledem k této výchozí situaci jsou možnosti jednání podnikatele omezeny na jeho politické aktivity. Obzvláště velké podniky jsou zavázány pokusit se ovlivnit jak národní, tak mezinárodní politiku, aby mezery v rámcovém řádu byly uzavřeny tak, aby zákazy a etické normy platily pro všechny zúčastněné. ... Za podmínek chybějícího rámcového řádu se ukazuje hlavní úloha podnikatelské angažovanosti v politické spoluzodpovědnosti a ne v jednostranných morálních aktech v rámci soutěže.“²⁸ Jinými slovy se podnikatel, který je vystaven této situaci, musí snažit upravit rámcové podmínky, ať už jde o mezinárodní normy, předpisy Evropské Unie, zákony státu, nebo dvou a vícestranné smlouvy se svými konkurenty tak, aby umožnily eticky zodpovědné jednání.

Co když se mu to nepodaří buďto vůbec, nebo v dostatečně krátkém časovém horizontu? Homann pro tento případ zmiňuje možnost použití tzv. soutěžní strategie.

²⁶ KARL HOMANN; FRANZ BLOME-DREES, *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Göttingen 1992, s. 159. Srov. *Pokoj a dobro*. List k sociálním otázkám v České republice, Česká biskupská konference, 2000, s. 38.

²⁷ KARL HOMANN; FRANZ BLOME-DREES, *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Göttingen 1992, s. 159.

²⁸ Tamtéž, s. 162.

Pokud bychom tedy Homannův návrh řešení shrnuli, má podnikatel v této fázi rozhodovacího procesu mezi morálkou a rentabilitou dva hlavní možné směry jednání, dvě možné strategie. Jsou to: Strategie změny rámcových pravidel a soutěžní strategie. Přibližme si teď tyto dvě alternativy.

a) *Strategie změny rámcových pravidel* – Demokracie je systém, na jehož utváření se podílejí všichni občané a předpokladem demokracie je aktivní účast občanů na tomto procesu. Tím není myšleno, jít jen jednou za čtyři roky volit do parlamentu, ale především aktivní účast na občanském životě. To nemusí znamenat dosáhnout nejvyšších politických pozic ve státě, ale např. „jen“ účast na samosprávě obce, ve které žijí nebo aktivní členství ve spolcích a organizacích. To je snaha, kterou může a měl by vyvinout každý. Podnikatelé silou své lobby buď přímo na své zastupitele, nebo nepřímo přes svůj svaz, sdružující podnikatele podobného zaměření, který má možnost změnit rámcové podmínky tak, aby mu morální chování a rozhodnutí v konkrétních situacích bylo umožněno. To v konečném důsledku bude znamenat, že pravidla a normy, do kterých jsou implementována morální pravidla, budou platná a vyžadována od každého. Tedy jednání podle příkazu jeho svědomí nebude pro jednotlivého podnikatele znamenat ohrožení jeho pozice, ale výhodu.

b) *Soutěžní strategie* - Co když přijde situace, kdy není možné v dostatečně krátké době změnit tyto podmínky tak, aby morální chování bylo vyžadováno od všech účastníků na trhu? V takovém případě má podnikatel možnost využít tzv. soutěžní strategii a pokusit se ze zdánlivé nevýhody udělat výhodu. Například má možnost upozornit média na nešvary, které se odehrávají v jeho oblasti podnikání, informovat o této problematice situaci veřejnost a požádat ji o spolupráci. Udělat problém ze dne na den tak viditelný, že si konkurence nedovolí, pod hrozbou silné nevole ze strany veřejnosti, ale třeba i zaměstnanců, realizovat neetické jednání. Medializace problému může také vést k daleko rychlejší práci příslušných politických reprezentantů.

K tomu však musí být společnost vychována, musí to být veřejnost, která si problémy, jak je přináší globální svět, uvědomuje a je schopna na ně reagovat. Společnost, to je každý z konzumentů a občanů, kteří podporují existenci podnikatele nebo jeho pád. Je třeba, aby si co možná největší část populace byla vědoma těchto problémů a toho, že za jejich řešení je zodpovědný každý. Tedy vidět problémy, reflektovat současnou situaci, pěstovat vědu, která se postaví těmto problémům čelem a bude se na ně snažit hledat odpovědi ve světě, který nese přívlastek globální. Slovo globální je často chápáno jako spletitá, těžko průhledná síť vztahů a závislostí, ve které není lehké se orientovat. Je úkolem pro zodpovědné občany vidět začátek, průběh a následky těchto vztahů, tedy vidět podstatu, ale i důsledky jednotlivých situací.

Kritické zhodnocení Homannovy koncepce

Homann patří k nejdůležitějším autorům rozvíjejícím hospodářskou etiku jako etiku rámcového řádu. V tomto má jeho koncepce neopominutelnou důležitost. Bylo by ovšem chybou redukovat hospodářskou etiku pouze na etiku rámcového řádu, tak jak to Homann v některých vyjádřeních činí.

Nemůžeme rezignovat na morální odpovědnost jednotlivce a úkolem individuálního morálního jednání nemůže být jen utváření rámcového řádu, jak to zdůrazňuje Homann. Podnikatel, manažer i každý zákazník musí být odpovědní za svá jednání a rozhodnutí. Není možné vzdát

se morální odpovědnosti s poukazem na chybějící rámcový řád. Princip personality zdůrazňuje důstojnost, svobodu a odpovědnost každého člověka, zároveň jeho neopominutelnou hodnotu. Tato hodnota nemůže být vyvážena nižší hodnotou a vždy s ní musí být počítáno v podnikatelském kalkulu, a to i v situaci, kdy by proti ní mohla stát ztráta zisku podniku nebo i jeho bankrot. Pro případy, kdy jsou ve hře různé hodnoty, rozlišuje etika hierarchii hodnot. Člověk, jeho život a důstojnost jsou jednou z těch nejvyšších, rozhodně nadřazenou zisku podniku nebo ztrátě pracovních míst.

Problémem aplikovatelnosti Homannovy koncepce je chybějící rámcový řád na globální úrovni. Je faktem, že se nám daří jen velice pozvolna vytvářet systém pravidel v celosvětovém měřítku. Díky celé řadě partikulárních zájmů a rozdílných pohledů na možné metody dosažení cílů, je jen velice obtížné domluvit se na smysluplném řešení situace chybějícího rámcového řádu. Jako vzorový příklad může sloužit debata o budoucnosti Kjótského protokolu. Tento projekt nepřinesl zatím očekávané výsledky, neboť jednotlivé státy nebyly ochotny ustoupit ze svých zájmů ve prospěch společného cíle. Je to typický příklad negativní dilematické struktury, kterou zatím nedokážeme efektivně řešit úpravou rámcového řádu.

Homann se snaží svoji koncepci etiky systematicky vbudovat ve všeobecný model interakční ekonomiky. Pokud však jde o zařazení Homannovy koncepce, je nutné poukázat na určitou nepřesnost, jak na ni upozorňuje Tofall s poukazem na Kanta. „Kant rozlišuje ve svojí etice mezi právním učením a učením o ctnosti, stejně tak jako mezi právem a morálkou. ... U Kanta představuje právo, a ne morálka, pojem pro utváření společenských poměrů.“²⁹ Z toho důvodu je Homannovo spojení „etika pobídek“ (Anreizethik) srovnatelné s Kantovou definicí práva. Otázkou je, zda Homannovu koncepci nepovažovat spíše za koncepci právní než etickou.

Jeden z bodů, které Homann opomíjí, je problematika rozdílnosti norem v různých společnostech, komunitách a kulturách. Obhazuje sice univerzální závaznost principu solidarity a zlatého pravidla v jeho nejrůznějších podobách, ale již se nezamýšlí nad tím, že se v dílčích normách a hodnotách lišíme. Na obecných zásadách se shodneme, už ne tolik na metodách a cestách k jejich naplnění. V čem se lišíme podstatně napříč kulturami, je vztah ke konkrétním hodnotám, jako je například přístup k dětské práci, úrokům, životnímu prostředí a lidským právům. To se stává velkým problémem právě v globální ekonomice a pro mezinárodní firmy, které působí napříč různými kulturami, národy a zaměstnávají zaměstnance nejrůznějších náboženských vyznání a přesvědčení. Tento klíčový hospodářsko-etický problém v globální tržní ekonomice Homann zcela opomíjí.

Domnívám se, že Homannova koncepce dotažená k praktickému uplatnění povede k přeregulování a popře vlastní smysl a základní principy etiky: Princip subsidiarity a odpovědnosti jednotlivce za vlastní jednání. Bude to systém zákonů, na který bude svalována hlavní odpovědnost, a tím bude umenšována odpovědnost jednotlivce. Zákony a normy nebudou nikdy tak dokonalé, abychom se mohli zříci individuální odpovědnosti za vlastní jednání a individuálního morálního přesvědčení jako jistého doplňku platného práva a norem. Problém dále spočívá v tom, že společnost bude v reakci na aktuální problémy a otázky mravnosti vždy pomalejší, pokud se bude spoléhat pouze na rámcový řád. Vezměme si například, jak dlouho v demokratické společnosti trvá zákonodárný proces, jak dlouho se etabloují nové normy a předpisy, jak dlouhé jsou soudní procesy, které mají kontrolovat dodržování práva a jak je někdy spravedlnost v této institucionální podobě slepá. Z toho důvodu nemůžeme rezignovat na tradiční morálku a musíme hledat možnosti jejího dalšího uplatnění i za podmínek globální

²⁹ Srov. Karl Homann arbeitet an einer Ethik für die Zukunft, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10. 6. 2003, s. 12.

společnosti a moderního tržního hospodářství. Tuto tezi potvrzují i Steinmann s Löhrem ve své kritice Homanna:

„Systémové místo morálky (lépe etiky) je jak v rámcových podmínkách, tak na podnikové úrovni rozhodování. To vede v naší (rozuměj Steinmannově a Löhrově) formulaci k vyjádření, že princip zisku představuje nutnou, ale nikoliv zároveň dostačující podmínku pro legitimitu podnikového jednání. Bereme vážně i myšlenky u Homanna pouze naznačené, totiž že prosazení norem společenského pořádku (jako výzev pro jednání) nemůže být myšleno jako neproblematické, takřka mechanické následování, ale musí být chápáno jako vzájemný do sebe zapadající proces interakce úrovně podniku a společenského řádu, kde přichází v úvahu pravidelně i problémy akceptování a legitimacy. Adamem Smithem vždy znovu zdůrazňované přebudování intencí jednání na průběh jednání, jaké s sebou přináší konkurenční hospodářství, je myšleno nepřipustně perfekcionista. “³⁰

V diskusi nad Homannovou koncepcí by neměl být opomenut jeho přínos. I přes kritiku, kterou jsem dosud vyslovil, s ním v některých bodech souhlasím. Jeden z hlavních důvodů pozitivního hodnocení koncepce Karla Homanna je jeho ideové východisko, které se odvolává na svobodný trh - dnes bychom dodali globální tržní hospodářství a liberální filosofii. Globální trh má morální podstatu a o této podstatě je potřeba informovat, učit a hovořit, aby se na ni nezapomnělo. Záměrně tuto skutečnost podtrhuji. V dnešní době je obzvláště velkým problémem populismus, který staví na tom, že žijeme v demokracii, kde vládne většina. Populismus je nebezpečný ve svých následcích, kdy vítězí nerozumný, ale pro některé líbivější postup nad rozumějším, ale méně pohodlným řešením. Následkem může být v první řadě ztráta pracovních míst, nižší konkurenceschopnost národních ekonomik, až po velké finanční problémy celých států a v některých případech i jejich bankroty. Jednou ze zbraní proti populismu je osvěta. Osvěta, která ukáže na rozumných argumentech, že tam, kde není co brát, nemůžeme rozdělovat, a kde se nevytváří, nebude co rozdělovat do budoucna. Je obtížné tuto skutečnost vysvětlit celé společnosti a je s podivem, že i přesto, jak složité to je, je trh podporován. Alan Greenspan, bývalý ředitel americké centrální banky, to vyjádřil ve svých pamětech následovně.

„Ve skutečnosti se přiznávám, s nikoli malým smyslem pro ironii, že jsem si vždycky lámal hlavu, proč velké a často špatně vzdělané masy obyvatelstva a jejich vládní představitelé přijímají pravidla tržního kapitalismu. Tržní kapitalismus je značná abstrakce, která ne vždycky vyhovuje neškoleným názorům na to, jak ekonomika funguje. Předpokládám, že trh je akceptován, protože má dlouhou historii tvorby bohatství.“³¹

Populismus je nebezpečný právě tím, jak se odvolává na „morálku“ a smýšlení obyčejného člověka. Homannův přínos vidím v otevřenosti vůči současným problémům a v odvaze vzepřít se některým morálním předsudkům současnosti.³²

³⁰ HORST STEINMANN; ALBERT LÖHR, *Základy podnikové etiky*, Stuttgart: G. Schäffer-Poeschel Verlag, 1994, s. 80.

³¹ ALAN GREENSPAN, *Věk turbulencí. Dobrodružství ve světě globální ekonomiky*, Praha: Fragment, 2008, s. 354.

³² Článek vychází z disertační práce autora, která byla obhájena v květnu 2011 na Teologické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

Business ethics concept of Karl Homann as an ethics of legal framework

Abstract: This article deals with the business ethics concept of Karl Homann, who is one of the most important thinkers in business ethics in German speaking countries. His concept belongs to the sphere of institutional ethics. He attempts to find the solution of dilemma situations in the global free market economy, where no solution is without negative effects on the subjects, society or environment. His method offers the solution through the implementation of ethics to the legal framework, laws, regulations and international standards. Homanns concept has some open topics, which need to be followed-up with further discussion. This article deals in the last chapter with the question of the practical application of Homanns concept on a global level. Other criticism is focused on Homanns reductionism, which reduces business ethics on the ethics of legal framework. On the other hand, Homann is not a scientist, who develops non-functional utopia. He offers an interesting project of business ethics, which can help solve some present dilemma situations.

Key words: Karl Homann. Business Ethics. Legal Framework. Institutional Ethics. Dilemma Situations.